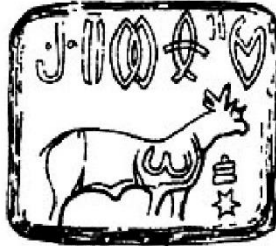

प्राचिन भारतीय लिपी

निर्माती, विकास, क्षय आणि पुनर्शोध
अशोक तपासे

L achh mi ya
𑀧 𑀢 𑀭 𑀮

प्राचिन भारतीय लिपी

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

त्यासाठी अनेकांचे कष्ट, बुद्धी व पैसा लागलेला आहे.

हे वाचल्यावर **खर्च** करा ३ मिनिट

१ मिनिट : लेखकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला **पुस्तके मिळणे बंद** होऊ
शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची. हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यात मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा, आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

प्राचिन भारतीय लिपी
निर्मिती, विकास, क्षय आणि पुनर्शोध

अशोक तपासे

ई साहित्य प्रतिष्ठान

प्राचिन भारतीय लिपी

लेखक : अशोक तपासे

1102, Bldg 17, Haware Citi, GB Road, Thane

9930 112 113 / 9969 112 113

piyadassi.asok@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

ई प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

www.esahity.in

esahity@gmail.com

ई प्रकाशन : ३ ऑक्टोबर २०२०

©esahity Pratishthan®2020

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

मनोगत

मी ब्राम्हि लिपी शिकण्याचे एकमेव कारण होते सम्राट अशोकांचे शिलालेख त्यांच्या मुळ स्वरूपात पहातानाच ते किमान वाचता देखील यावेत एवढाच. या एका मनिषेने ब्राम्हि लिपी शिकल्यावर मात्र या लिपीचे अनेक आयाम मनाला दिसले आणि भावले. ही लिपी एक अशी एकमेव लिपी आहे जी या संपुर्ण भारताला एकात्मतेकडे सक्षम पणे घेवून जाऊ शकते. फक्त त्या दृष्टीने या लिपीचे **अध्ययन, अध्यापन, संशोधन आणि संवर्धन** झाले पाहिजे, नव्हे ते आम्हा भारतीयानीच केले पाहिजे.

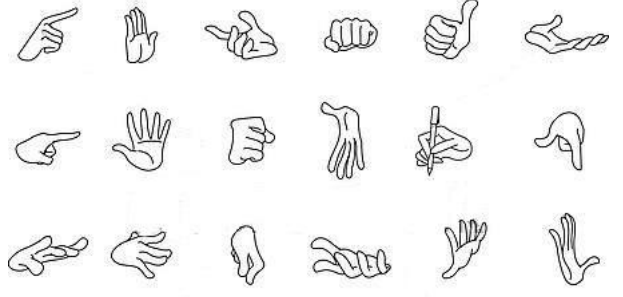
ही लिपी भारतातील सर्व लिप्यांची जननी आहे, म्हणूनच ही लिपी सर्व भारतीयांना सारखीच प्रिय आहे, फक्त ही जाणीव सर्व भारतीयांना करून देणे नितांत गरजेचे आहे. असे झाल्यास कोणीही भारतीय किमान लिहितानां तर एकमेकांपासुन दुर गेलेला नसेल. त्याला अशा सांप्रदायिकतेचा विसर पडेल.

सम्राट अशोक कालीन भारतीय लिपीच्या अकाली क्षयाची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न मी केला तो यामुळेच की एखाद्या लिपीचा उपयोग कमी होत जाणे समजता येईल पण लिपी जर पुर्णतया विस्मृतीत गेली असेल तर त्यामागे कांही निश्चित कारणे असतील. या कारणांचा शोध घेवून त्यांचे निराकरण केले तर ही लिपी पुन्हा कधी विस्मृतीत जाईल असे होणार नाही.

बुधवार, ८ एप्रिल २०२०

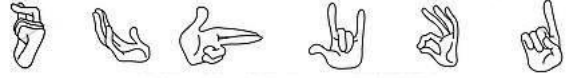
चैत्र पौर्णिमा, बुद्धाब्द २५६४

आमच्या सहजीवनातील ५०० वी पौर्णिमा

भाषा

पृथ्वीवर जन्मलेल्या
सर्व प्राण्यांपेक्षा

मानवाच्या मज्जासंस्थेचा सर्वाधिक विकास झाला. मज्जासंस्थेच्या या विकासामुळे मानवात इतर प्राण्यांहून कांही वेगळेपण आढळते. हे वेगळेपण म्हणजे अवयव आणि उप-अवयव यांच्या हालचालींवर मेंदुचे असलेले सुक्ष्म आणि स्वतंत्र नियंत्रण. उप-अवयव म्हणजे मुख्य अवयवास जोडून असलेले लहान भाग. जसे हात या अवयवास पंजा व बोटे आहेत, तसेच तोंडास ओठ, जीभ, जबडा असे भाग आहेत. पंजा व बोटे तसेच ओठ जीभ व जबडा यांची सुक्ष्म आणि स्वतंत्र हालचाल मानव (माकड व तत्सम प्राणि) करू शकतात. या नियंत्रणामुळे मानवाला जी अनेक कौशल्ये शक्य झाली त्यातील सर्वात महत्वाचे म्हणजे “संवाद कौशल्य”. संवाद म्हणजे एका मानवाने त्याच्या मनातील हव्या त्या संकल्पना दुसऱ्यास अवगत करणे आणि दुसऱ्याकडून ज्या संकल्पना प्रक्षेपित होतात त्या समजणे.

मानवी संवाद मुख्यत्वे दोन प्रकारानी होत होते. त्यातील पहिला प्रकार म्हणजे “कायिक संवाद”. यात अवयवांच्या विशिष्ट प्रकारे हालचाली करून एक मानव दुसऱ्या मानवाशी संवाद करतो. जसे आंगठा सरळ बाहेर ताणून केलेली तळहाताची मुठ सामान्यतः द्रव पदार्थ अशी

संकल्पना अवगत करते. मग ही मुठ आणि आंगठा तोंडाकडे नेला की पिणे ही संकल्पना दाखविली जाते तर हीच मुठ हात मनगट आणि कोपरातील हालचालींनी वरच्या दिशेकडून खालच्या दिशेकडे फिरवून ओतणे ही संकल्पना दाखविली जाते. केवळ अवयवच नव्हे तर चेहेऱ्यावरील उप-अवयवांची विशिष्ठ प्रकारे हालचाल करुनही कांही संकल्पना दाखविल्या जातात. जसे ओठ आडवे विस्तारणे (हसणे) म्हणजे आनंद, डोळ्यांच्या पापण्या उभ्या ताणणे म्हणजे क्रोध किंवा आश्चर्य. या पेक्षा अधिक अनेक प्रकारच्या संकल्पना मानवाने आपल्या अवयव हालचालींतून निर्माण केल्या आणि या संकल्पनांच्या संरचनेतून आप-आपसात संवाद केला.

कायिक संवादानंतर या संवादातील सर्वाधिक उणीवा दूर करीत मानवाने संवादाची दुसरी पद्धत अवलंबिली. या पद्धतीत मानवाने कंठातून येणाऱ्या आवाजाला ओठ, जीभ आणि जबड्याच्या वेगवेगळ्या हालचालींतून वेगळेपण दिले. या वेगवेगळ्या मानवी आवाजांतून एक-दोन किंवा त्याहून अधिक आवाजांच्या संयुक्त संरचनेतून संकल्पना तयार केल्या. आणि या प्रकारच्या संकल्पनांच्या संरचनेतून केलेला संवाद म्हणजे **“वाचिक संवाद”**. वाचिक संवादात आवाजांच्या संयुक्त संरचनेतील अमर्याद वैविध्यामुळे या संवादाचा अमर्याद विस्तार झाला. पण त्याच बरोबर प्राचिन मानवाच्या भ्रमणाच्या प्रादेशिक मर्यादांमुळे प्रत्येक प्रदेशागणीक वाचिक संवादातील संकल्पना स्वतंत्रपणे परस्परांहून वेगळ्या निर्माण झाल्या. प्रत्येक प्रदेशागणीक या **“वाचिक संवाद प्रणाली”** म्हणजेच **“भाषा”** तयार झाल्या. मानवी भ्रमण-कक्षांच्या मर्यादेनुसार अर्थातच या वाचिक संवाद प्रणाली सुरवातीच्या काळात संकुचित-प्रादेशिक राहिल्या पण कालांतराने मानवी भ्रमण मर्यादांचा जस-जसा विस्तार होऊ लागला तस-तशा विस्तृत-प्रादेशिक झाल्या.

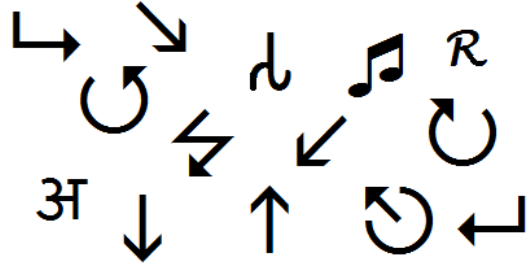
अशा रितीने वेगवेगळ्या भुप्रदेशात वेगवेगळ्या भाषा निर्माण झाल्या. अशा प्रादेशिक भाषा निर्माण झाल्यानंतरही मानवी भ्रमण-कक्षा विस्तृत होतच राहिल्या आणि यातूनच गरज निर्माण झाली ती अन्य प्रदेशातील भाषा अवगत करण्याची.

काळाच्या ओघात या भाषांमध्ये अनेक प्रकारे विकास होत गेला. शेजारच्या भुप्रदेशातील भाषांचाही एकमेकींवर प्रभाव पडत गेला. यातून भाषेचे रूप पालटत गेले. अत्याधुनीक रूप जसे प्रचलित झाले तसे प्राचिन रूप विस्मृतीत गेले. अर्वाचिन भाषेला नवे नाव मिळाले आणि तिचेच प्राचिन रूप वेगळ्या नावाने संबोधले गेले.

इसवीसन पुर्व ४५० च्या सुमारास अस्तित्वात असलेली अशीच एक प्राकृतीक भाषेची आवृत्ती बुद्धांनी आणि त्यांच्या शिष्यांनी त्यांची जीवन-तत्व जनसामान्यांना सांगण्यासाठी वापरली, ती भाषा म्हणजे "पालि" आणि त्याच सुमारास वर्धमान महावीर यांनी त्यांची तत्व सांगण्यासाठी वापरली ती भाषा म्हणजे "मागधी". आज आपण महाराष्ट्रातले लोक एकमेकांशी सामान्य संवादासाठी वापरतो ती आधुनिक भाषा "मराठी".

माझ्या आणखी एका पुस्तकात **भाषा** आणि **लिपी** हे दोन लेख अगदी असेच आहेत. पण याला तसेच महत्वाचे कारण आहे. मी जेव्हा पालि भाषे बद्दल कांही लिहीतो तेव्हा कांही वाचक म्हणतात, हे तर मराठीच आहे. पालि कसे लिहीतात ?.... तसेच मी जेव्हा ब्राम्हि लिपी बद्दल लिहीतो तेव्हा कांही वाचक म्हणतात ही कोणती भाषा आणि ही कुठे बोलतात ? हे असे का होते ? कारण भाषा आणि लिपी या दोन्ही बद्दल त्यांच्या मनात कांही संभ्रम असतात. या लेखांमुळे किमान हे संभ्रम दूर व्हावेत.

लिपी

संवाद करणाऱ्या दोन्ही

व्यक्ति जेव्हा एकमेकांच्या जवळ / समोर असतील तेव्हाच कायिक किंवा वाचिक संवाद शक्य होतो, किंवा असे जवळ / समोर असणे या प्रकारच्या संवादासाठी आवश्यक असते. कारण पहाणे आणि ऐकणे या दोन्ही संवेदनां साठी संवाद करणाऱ्या व्यक्तिसमधील भौतिक अंतर मर्यादित असावे लागते. मर्यादित अंतरावरील हा संवाद 'प्रत्यक्ष संवाद' असतो. विस्तारलेल्या भ्रमणकक्षा आणि मानवाची विकसित झालेली कार्यक्षेत्र, या मुळे मानवास संवादासाठी स्थळ आणि काळ यांचा मेळ घालणे अनित्य / अशक्य होऊ लागले. जसे राजा, धर्मगुरू अथवा तत्सम व्यक्ति आपल्या रयतेशी / शिष्यांशी संवाद साधण्यासाठी उपलब्ध आहे असे नेहेमीच होणार नाही, तरीही संवादाची आवश्यकता मात्र सदैव असेलच. यातून 'अप्रत्यक्ष संवाद' ही संकल्पना उदयाला येऊ लागली. अप्रत्यक्ष संवादासाठी एखादा मध्यस्थ प्रथम एकाकडून ऐकून नंतर दुसऱ्याकडे जाऊन जे ऐकले ते सांगू लागला. राजाज्ञेची दवंडी देणे हा त्यातलाच प्रकार. एका राजाच्या दूताने दुसऱ्या राजाकडे जाऊन निरोप देणे हा देखील अप्रत्यक्ष संवादाचाच प्रकार. पण यात दूताची / मध्यस्थाची अचुकता ही नितांत आवश्यकता झाली. मानवी मध्यस्थापेक्षा निर्जीव वस्तुचा उपयोग मध्यस्थ म्हणून करता येईल का ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यातून एक नवे कौशल्य उदयाला आले. एका व्यक्तिला अपेक्षित मजकूर सांकेतिक स्वरूपात भौतिक वस्तुवर नोंदवून ती वस्तु दुसऱ्या

व्यक्तिकडे नेल्यावर या दुसऱ्या व्यक्तीने हा सांकेतिक मजकुर पाहून तो जसाच्या तसा समजणे हेच ते कौशल्य. अशा प्रकारे मजकुर भौतिक गोष्टीवर दृष्य स्वरूपात नोंदविला गेल्याने या मजकुराचे कांही काळ जतन करुन ठेवणे देखील अपोआपच शक्य होईल. ज्या भौतिक वस्तुवर मजकुर नोंदवला जातो त्या वस्तुचे आयुर्मान व त्यावर मजकुर नोंदविण्याच्या माध्यमाचे आयुर्मान जितके अधिक तितका अधिक काळ त्या मजकुराचे जतन होणे शक्य असणारच.

कायिक आणि वाचिक संवादातील संकल्पना किंवा संकेतांप्रमाणेच ही नोंदवून ठेवण्या योग्य दृष्य संकेतांची प्रणाली म्हणजे "लिपी". लिपी अवगत असण्याचे कौशल्य म्हणजे 'लिहीणे' आणि 'वाचणे'.

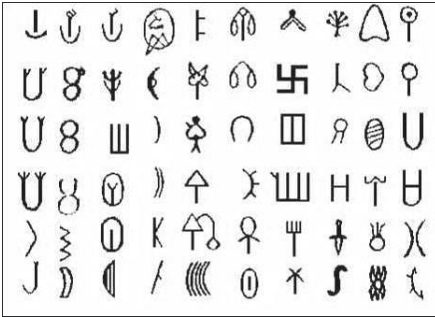
कायिक भाषे पेक्षा अर्थातच वाचिक भाषा संवादासाठी अधिक सक्षम असणारच. त्यामुळे या वाचिक भाषेतील श्राव्य संकेतांना दृष्य संकेतात परिवर्तीत करणे हीच लिपी निर्मातीची संकल्पना. वाचिक भाषेचा सर्वात लहान घटक म्हणजे शब्द. या शब्दांतुन ज्या संकल्पना संवाद करतांना समजल्या जातात अथवा समजावल्या जातात त्याच संकल्पनांना दृष्य प्रतिसंकेत निर्माण केल्यास अनेक मजकुरांची देवाण-घेवाण सुलभ पणाने

करता येईल. शब्दांचे दृष्य प्रतिरूप त्या शब्दाने ओळखली जाणारी वस्तु, कृति किंवा भावना असेल. याच वस्तुला, कृतिला किंवा भावनेला चित्र रुपात साकार करण्याचा प्रयत्न आदिमानवापासुनच सुरु झालेला आपणास पहायला मिळतो. मानव नैसर्गीक गुहेत रहात असतांनाही त्याने गुहेच्या भिंतीवर काढलेली अशी चित्र आजही पहायला मिळतात. या चित्रातुनही मानवाने सांगीतलेला मजकुर समजु शकतो. अशा प्रकारे केलेल्या दृष्य संवादाला “चित्रलिपी” म्हणता येईल.

बोली भाषेतील शब्द कांही लहान सांकेतिक चिन्हांनी दर्शविले तर असा संवाद करणे अधिक सुलभ होईल. अशा लहान चिन्हांना अक्षरे म्हटले जाते. या अक्षरांच्या समुहाने प्रथम मानवी मुख-ध्वनींशी अनुरूप उच्चारांचे संकेत तयार केले जातात व या उच्चार-संकेतांच्या समुहातून बोली

भाषेतील शब्द तयार केले जातात. या प्रकारच्या लिपीला “अक्षर-लिपी” म्हणता येईल. जगभरात अशा अनेक अक्षर-लिपी प्राचिन काळातच तयार झाल्या होत्या. आजही त्यांचे प्राचिन लेखन पहायला मिळते.

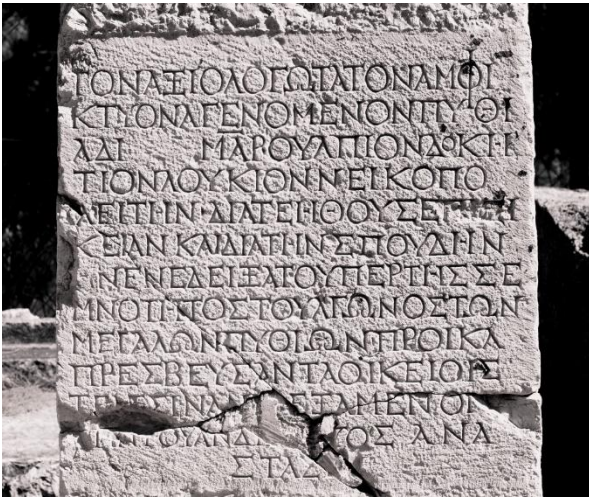

सिंधु संस्कृतीत सापडलेली कांही चिन्ह

भारताच्या वायव्येस सापडलेल्या सिंधु संस्कृतीतील लेखन सदृश गोष्टी म्हणजेच सिंधु-लिपी, ईस्टर बेटांवर सापडलेल्या अशाच प्रकारच्या गोष्टी अर्थात रोंगरोंगो लिपी आणि मध्य व दक्षिण-पुर्व युरोपात सापडलेल्या विन्का संस्कृतीतील विन्का लिपी (विन्चा लिपी) या आजवर अनाकलनीय लेखन सामग्री आहेत.

युरोपातील आणि भारतातील प्राचिन लिपी

आज जगात अनेक लिपींमधे अनेक भाषा लिहील्या जातात. यापैकी जगात सर्वाधिक भुभागावर आणि सर्वाधिक भाषा लिहीण्यासाठी वापरण्यात येणारी लिपी म्हणजे लॅटीन किंवा रोमन लिपी. या लिपीचा इतिहास पहाता तो इसवी सन पुर्व आठव्या-नवव्या शतकापर्यंत जातो. प्राचिन ग्रीस मधे ग्रीक लिपीची सुरवात झाली.

ग्रीक मधील डेल्फि येथील प्राचिन शिलालेख

याच ग्रीक लिपी पासून लॅटीन किंवा रोमन लिपीची उत्पत्ती झाली. पुढील तक्त्या वरून याची कल्पना येईल.

Phoenician -- c. 900 B.C.	←	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	כ	ל	מ	נ	ס	פ	צ	ק	ר	ש	ת	+				
Earliest Greek -- c. 750 B.C. (Western Variant)	←	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ			
Etruscan -- c. 650 B.C.	←	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ			
Latin -- c. 500 B.C.	←	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X					
C to G -- 3rd cent. B.C.	←	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z			
Latin -- 1st cent. B.C.	←	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
Latin -- Middle Ages	←	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
Some European Additions	←	Å	Ç	Ð	É					İ				Ñ	Ò					Š	Û						

फोनिशियन - ग्रीक ते लॅटीन लिपीची उत्क्रांती

इसवी सन पुर्व ९०० पासुन १००-२०० वर्षातच कांही उत्क्रांत बदल होऊन आजची प्रचलित रोमन किंवा लॅटीन लिपी तयार झाली आणि त्यानंतर २००० वर्ष ही लिपी कांहीही बदला शिवाय प्रचलित आहे. केवळ कांही नवीन अक्षरांची भर त्यात पडलेली दिसत आहे. मागील पृष्ठावर दिलेल्या लहानशा तक्त्यानुसार इ.स.पु. ७५० मधील खालील अक्षरे आजही आपण ओळखू शकतो. (फक्त कंसातील अक्षरे उलटे प्रतिबिंब आहे.)

A, (B, D, E, F,) H, I, (K,) N, O, Q, S, T, Y, X

या अक्षरांशिवाय अधिक असलेली कांही अक्षरे बदलत गेली तर कांही अक्षरांची नव्याने निर्मीती झाली आणि इ.स.पु. ५०० मधे प्राचिन लॅटीन लिपी तयार झाली. यात C, G, J, U, W, V, Z ही अक्षरे नवीन आलेली दिसतात. या नंतर अल्पावधीतच आजची लॅटीन लिपी तयार झाली.

भारतीय उपखंडात सिंधु संस्कृती नंतर लिपीची उत्पत्ती इसवी सन पुर्व तिसऱ्या शतकात किंवा त्या आधी कांही वर्षांच्या काळात झाली असावी.

लेखनाची भौतिक साधने काळाच्या ओघात नष्ट होऊन प्राचिन लिपी विस्मृतीत गेली असली तरीही पाषाणावर कोरुन लिहीलेला मजकुर मात्र २३०० वर्षानंतरही आपले अस्तित्व टिकवून आहे. अनेक ब्रिटीश अभ्यासक हे अनाकलनीय लेखन भारतातल्या विस्तृत भुभागात विखुरलेले पाहुन स्तिमीत ना होते तर ते नवलच. या ब्रिटीशांनी इथल्या संस्कृतीतील प्राचिन तसेच वर्तमान भाषा अवगत करवुन घेतल्या होत्याच. हे लेखन निश्चितच भारतीय प्राचिन भाषेत असेल हा त्यांचा अंदाज मुळीच चुकीचा नव्हता. पश्चिमेला गुजराथ मधील जुनागढ पासुन पुर्वेच्या ओदिशा मधिल धौलि पर्यंत, तसेच उत्तरेला उत्तराखंड मधील कालसी पासुन दक्षिणेला कर्नाटकातील ब्रम्हगिरी पर्यंत अनेक ठिकाणी विशाल शिळांवर

आढळलेले कोरीव लेखन ब्रिटीशांनी अभ्यासले. या लेखनात अनेक ठिकाणी आढळलेले साम्य त्यांनी ओळखले. सांचि आणि भरहुत या सारख्या स्तुपांवरील शिळांवर असलेले अल्पाक्षरी लेखनही त्यांनी तपासले. या मध्ये अनेक जागी अखेरची दोन अक्षरे सारखी असल्याचे त्यांनी ताडले. अखेर अतिशय परिश्रम पुर्वक जेम्स प्रिंसेप या अभ्यासकाला १९३७ मध्ये या लेखनातील लिपीची उकल झाली. या जेम्स प्रिंसेपचे स्नेही सर अलेक्झांडर कनिंघहॅम यांनी या शिळा लेखांची त्यावेळी उपलब्ध झालेली सर्व शृंखला सुसंगत अभ्यासली. या सर्व अभ्यासातून हे लेखन **देवानंपिय पियदसि** नावाच्या कोणा व्यक्तीने लिहविले असावे असे अनुमान निघाले. या देवानंपिय पियदसि चा शोध भारतातल्या उपलब्ध इतिहासात लागेना. मग या अभ्यासकांनी सर्व निकटवर्तीय देशातला इतिहास तपासला. श्रीलंकेत लिहीलेल्या इतिहासात देवानंपिय पियदसि भारतातलाच एक सम्राट असल्याचे समजले. याचे वास्तविक नाव अशोक असल्याचे कळले. आणि पुढे भारतातील न भुतो न भविष्यति ठरलेला सम्राट अशोक इतिहासाच्या पटलावर प्रकट झाला.

ही अशोककालीन लिपी एकोणीसव्या शतकापर्यंत (प्रत्यक्षात चौदाव्या शतकापर्यंत - फिरोज शहा तुघलखापर्यंत) विस्मृतीत गेली होती. लेखनाचे भौतिक माध्यमे इतकी शतके टिकून रहाणे अशक्य असल्याने आणि काळानुरूप लिपी मध्ये अमुलाग्र बदल होत गेल्याने हे स्वाभाविक होते. युरोपीय लिपींचा सुमारे इसवीसन पुर्व ९०० ते ७५० आणि तेंव्हा पासून आज पर्यंत झालेले बदल पहाता भारतीय लिपींच्या तुलनेत ते बदल नगण्य आहेत. भारतीय लिपीचे विस्मृतीत जाणे याचे एक कारण या लिपीत थोडक्या कालावधीत झालेले खुपसे बदल हे देखील आहे.

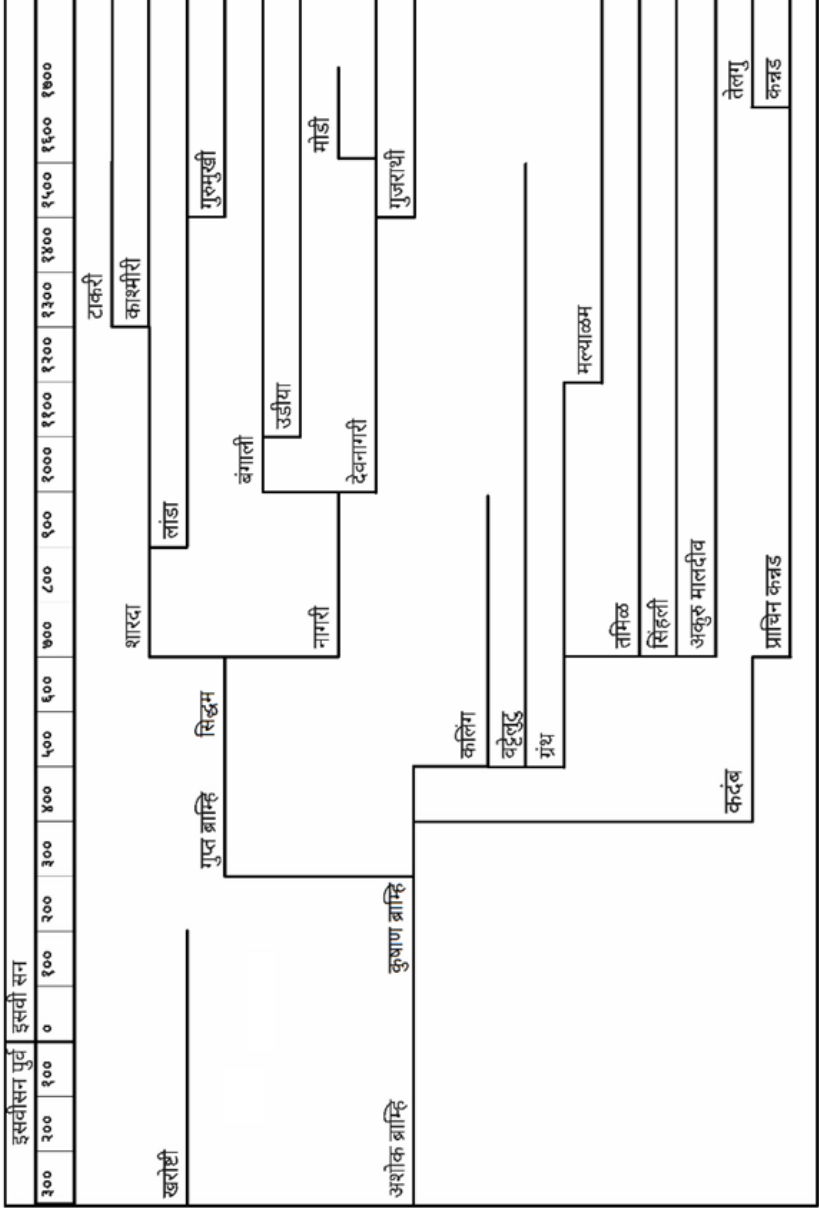
इसवी सन पुर्व ३०० ते इसवी सन ७०० या एक हजार वर्षातच लिपी मधे झालेले बदल पुढील पृष्ठावर दाखविलेले आहेतच.

देवनागरी लिपी, सम्राट अशोक यांनी लिहिलेले हे शिलालेख हे पालि सदृश्य भाषेत लिहिले गेल्याचे सर अलेक्झांडर कनिंघहॅम यांना जाणवल्या मुळे त्यांनी या लिपीला Indo-Pali असे म्हटले. (सम्राट अशोकांच्याच वायव्य भारतात सापडलेल्या शिलालेखांच्या लिपीला Ariano-Pali असे म्हटले.) या लिपींना दिलेली ही नावे तात्पुरती होती. कारण जर अशी कोणती लिपी इतिहासात उपलब्ध असेल तर इतिहासातच या लिपीची कांही ओळखही असेल, म्हणून या दिशेने ब्रिटीशांनी आपले संशोधन सुरु ठेवले. अर्धमागधी जैन साहित्य, जे इसवीसन पुर्व तिसऱ्या शतकात निर्मित असावे असे मानले जाते, यातील पन्नावन्न सुत्रात आणि भगवती सुत्रात लिपीचे नाव या अर्थाने बंभि असा शब्द आला आहे तर इसवीसन दुसऱ्या शतकात ज्याची निर्माती झाली असावी असे अनुमान असलेल्या, संस्कृत बौद्ध साहित्य ललितविस्तर या ग्रंथात ब्राह्मि लिपी तथागतांना अवगत होती असा संदर्भ मिळतो. जैन भगवती सुत्रात बंभि लिपी वंदनीय मानली आहे.

प्रख्यात चिनी प्रवासी फाहियान याने त्याच्या प्रवासवर्णनात या देशात दोन लिपी अस्तित्वात असल्याचे संकेत दिलेले आढळले. या पैकी पहिली "डावीकडून उजवीकडे" लिहिली जात होती तर दुसरी "उजवीकडून डावीकडे" लिहिली जात होती असेही त्याने लिहिलेले आढळले. जैन आणि बौद्ध साहित्यात आलेले सारखे संदर्भ आणि फाहियान चे वर्णन विचारात घेवून पहिल्या लिपीला नंतरच्या इंग्लीश संशोधकांनी "बंभि" किंवा "ब्राह्मि" आणि गंधार प्रांतात सापडलेल्या सम्राट अशोकांच्या शिलालेखातील लिपीला "खारोष्ठी" असे नाव दिले.

मला मात्र प्राकृत **बंभि** हे नाव अधिक जवळचे वाटते. कारण या लिपीतील आजवर सापडलेले लेखन प्रामुख्याने प्राकृत भाषेतील आहे. त्या तुलनेत संस्कृत लेखन तसे नगण्य आहे. बंभि या प्राकृत नावावरून आधुनिक भारतीय भाषेतील नाव तयार होणार असेल तर ते बंभि/बम्भि -> ब, म+भ+इ या न्यायाने ब+र, म+ह+इ **ब्रम्हि** वा ब्राम्हि असेच व्हायला हवे. वैदिक-संस्कृत संकल्पनेतील ब्रह्मि नव्हे. सम्राट अशोकाच्या गिरनार (आणि अन्य) शिलालेखात अनेक वेळा बम्हण, बम्हन किंवा बाम्हण असे उल्लेख आले आहेत. या सर्व लेखांत हे दुसऱ्या स्थानावरचे जोडाक्षर म+ह असेच आहे, ह+म असे नाही. या वरुनही हेच समजते की त्या काळात **बम्ह** हा शब्द होता **ब्रह्म** नव्हे. ब्रह्म या शब्दाचा ह+म या व्यंजन क्रमाने उच्चार करणे कठीण आहेच पण तो उच्चार नैसर्गिक पणे होत नाही. या लिपीचे सम्राट अशोकाशी एक अभेद्य नाते आहे. सर जेम्स प्रिंसेप यांनी या लिपीची उकल केली आणि भारतीय संस्कृतीचा इतिहास लिहीणाऱ्यांनी अनुल्लेखाने विस्मृतीत टाकलेला हा सम्राट नव्याने ज्ञानपटलावर अवतीर्ण झाला. सम्राट अशोकांनी असे लेख कोरून ठेवले नसते तर या लिपीचा शोधच लागला नसता. सम्राट अशोकांच्या किंवा नजिकच्या गतकाळात निर्मित या लिपीत त्यांनी इतक्या संख्येने लेख कोरून ठेवले नसते तर या लिपीच्या आकलनाच्या निमित्ताने या महान सम्राटाचाही शोध लागला नसता. एकमेकांशी असलेल्या अभेद्य नात्याचे निदर्शक म्हणुन या लिपीला **अशोक बम्हि लिपी** किंवा **अशोक ब्राम्हि लिपी** म्हणणे सर्वार्थाने समर्थनीय होईल.

भारतीय लिपींची कालानुरूप उत्क्रांती (कालखंड अंदाजित)

भारतीय उपखंडातील लिपी

भारतीय उपखंडातील लिपी निर्मितीच्या काळात अतिशय सोपी आणि सुलभ होती. केवळ भौमितीक आकारांच्या सर्वसामान्य रचनेतुनच प्रत्येक अक्षर तयार होत होते. या लिपीचे ज्ञान सम्राट अशोकाच्या राज्यातील अनेक प्रजाजनांना असेल असे संकेत सम्राट अशोकाच्या धौलि व जौगड येथे असलेल्या पहिल्या व दुसऱ्या स्वतंत्र शिलालेखात मिळतात. या शिलालेखांचे वाचन वारंवार व्हावे, समुहाने व्हावे तसेच एकेकट्यानेही व्हावे असे सम्राट अशोक सांगतात. यावरून त्यांच्या प्रजाजनांमध्ये ही लिपी वाचु शकणारे अनेक लोक होते हे सिद्ध होते. या लिपीत कांही मुख-ध्वनींची उणीव असली तरीही ती सर्वसामान्य प्रचलित भाषेच्या लेखनाच्या दृष्टीने परिपूर्ण होती. नजीकच्या काळातच अनुपलब्ध मुख-ध्वनींसाठी अधिकच्या अक्षरांचे आयोजनही झाले. सुरवातीस या लिपीत ऐ आणि औ हे स्वर नव्हते. नजिकच्या काळातच या स्वरांसाठी नवी चिन्ह तयार झाली. प्राकृत भाषेत श हे अक्षर नव्हते त्या ऐवजी स हेच अक्षर वापरले जाई. अल्पावधीत श या ध्वनी साठी व नंतर ष साठीही अक्षर निर्माण झाले. अशा रितीने ही लिपी सर्वांग संपन्न झाली तरीही या लिपीत मुद्दामच कांही बदल घडवून आणले गेले. या बदलांचा रोख ही लिपी अधिक सोपी व्हावी असा मुळीच दिसत नाही तर या लिपीतील अनेक अक्षरांचा प्रवास सुलभतेकडून क्लिष्टतेकडे झालेला दिसतो. “ब्राम्हि ते देवनागरी लिपीची उत्क्रांती” या तक्त्यातुन ही गोष्ट प्रकर्षाने दिसून येते.

ब्राह्मि ते देवनागरी लिपी उत्क्रांती

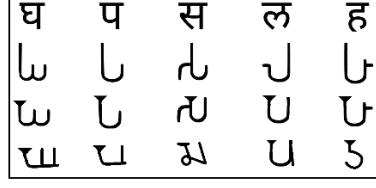
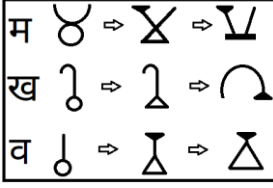
ब्राह्मि (अशोक)	ब्राह्मि (चंद्र गुप्ता)	सिद्धम	शारदा	नागरी	देवनागरी
इ.स.पू. ३००	इ.स. ४००	इ.स. ५५०	इ.स. ७५०	इ.स. ८००	इ.स. १०००
𑀩	𑀬	𑀲	𑀳	अ	अ
𑀪	𑀭	𑀱	𑀴	आ	आ
𑀺	𑀻	𑀿	𑀽	इ	इ
𑀼	𑀽	𑀾	𑀾	ई	ई
𑀭	𑀮	𑀻	𑀻	उ	उ
𑀯	𑀰	𑀻	𑀻	ऊ	ऊ
𑀦	𑀧	𑀻	𑀻	ए	ए
𑀨	𑀩	𑀻	𑀻	ऐ	ऐ
𑀛	𑀜	𑀻	𑀻	ओ	ओ
𑀝	𑀞	𑀻	𑀻	औ	औ
𑀞	𑀟	𑀻	𑀻	अं	अं
𑀟	𑀠	𑀻	𑀻	क	क
𑀠	𑀡	𑀻	𑀻	ख	ख
𑀡	𑀢	𑀻	𑀻	ग	ग
𑀢	𑀣	𑀻	𑀻	घ	घ
𑀣	𑀤	𑀻	𑀻	ङ	ङ
𑀤	𑀥	𑀻	𑀻	च	च
𑀥	𑀦	𑀻	𑀻	छ	छ
𑀦	𑀧	𑀻	𑀻	ज	ज
𑀧	𑀨	𑀻	𑀻	झ	झ
𑀨	𑀩	𑀻	𑀻	ञ	ञ

𑀩	𑀬	𑀲	𑀳	𑀻	𑀾
𑀪	𑀭	𑀱	𑀴	𑀽	𑀿
𑀺	𑀻	𑀿	𑀽	𑀾	𑀿
𑀼	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀿
𑀭	𑀮	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀯	𑀰	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀦	𑀧	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀨	𑀩	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀛	𑀜	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀝	𑀞	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀟	𑀠	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀡	𑀢	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀣	𑀤	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀥	𑀦	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀧	𑀨	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀩	𑀪	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀫	𑀬	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀭	𑀮	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀯	𑀰	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀱	𑀲	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀳	𑀴	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀵	𑀶	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀷	𑀸	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀹	𑀺	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾
𑀻	𑀼	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀽	𑀾	𑀻	𑀻	𑀻	𑀻
𑀿	𑀽	𑀾	𑀾	𑀾	𑀾

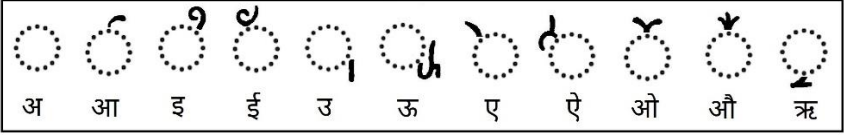
अशोकाकालीन ब्राह्मि लिपीत अल्पावधीतच बदल होत गेले. अक्षरांचे अशोक कालीन रुप मुलगाभी बदलत गेले. अक्षरांमधील उभ्या रेषा खालच्या बाजुला लांब, निमुळत्या आणि टोकाजवळ वक्राकार झाल्या. अक्षरांच्या वरच्या टोकांना अगदी लहान शिरोरेषा आली. ही शिरोरेषा किंचित त्रिकोणी झाली. या शिरोरेषा अक्षराच्या वरच्या डाव्या बाजुस असत.

अक्षरांचे खालचे वक्राकार आकार आडवे, सरळ, त्रिकोणी झाले.
अक्षरांची वरची टोके सारख्या उंचीची झाली.

व्यंजन अक्षरांना जोडलेली स्वरांकन चिन्ह सरळ रेषांऐवजी तिरकस झाली. इकाराची चिन्ह तिरकस होण्या सोबतच वक्राकार झाली.

याहुन महत्वाचे बदल म्हणजे ऋ या संस्कृत भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या अक्षरासाठी ठ किंवा ड अशा अक्षराची निर्मिती झाली. ऋ हा स्वर समजून या स्वराने व्यंजन अंकित करण्या साठी नवे चिन्ह तयार झाले. (श्र किंवा) श्री लिहीण्या साठी अक्षर निर्मिती झाली. ही अक्षरे केवळ संस्कृत भाषेतच वापरली जात होती. संस्कृत भाषा केवळ उच्च वर्णीयांसाठीच होती. संस्कृत नाटकातील स्त्रिया आणि सामान्य पात्रांचे संवाद प्राकृत भाषेत लिहीलेले आढळतात तर केवळ उच्चवर्णीय पात्रांचे संवाद संस्कृत भाषेत झालेले दिसतात. प्राचिन भारतात वैदिक परंपरेत मुळातच ज्ञानार्जनाची मक्तेदारी समाजातील सर्व घटकांऐवजी एका विशीष्ट संप्रदायापुरतीच मर्यादीत होती. कालांतराने या संकल्पनेतील प्रखरता वाढत गेली. कदाचित म्हणुनच लिपीचे ज्ञान देखील त्याच संप्रदायापुरते मर्यादित रहावे म्हणुन अशी क्लिष्टता जाणून बुजून आणली गेली असावी, आणि जुनी लिपी विस्मृतीत टाकली गेली असावी.

भारतीय उपखंडातील लिपी आणि जगातील इतर ठिकाणी साकार झालेल्या लिपी यामध्ये एक महत्वाचा फरक आहे. भारतीय उपखंडा व्यतिरीक्त अन्य ठिकाणी साकारलेल्या लिपी मध्ये मानवी मुख-ध्वनी आणि एकेक अक्षर यांचा एकमेकांशी थेट संबंध नाही म्हणजेच एकट्या अक्षराने कोणत्याही मानवी मुख-ध्वनीचा थेट संकेत मिळत नाही. त्याऐवजी मानवी मुख-ध्वनी निश्चित करण्यासाठी एकाहून अधिक अक्षरांची योजना केली जाते. अक्षर-समुहातून मानवी मुख-ध्वनीचा संकेत तयार होतो. येथे लिपीतील अक्षरांना नावे आहेत. या नावांचा, आणि निश्चित उच्चार असलेल्या अक्षर-समुहात त्या अक्षरामुळे प्राप्त झालेला उच्चार, याचा थेट संबंध नसतो. एकाच अक्षरामुळे अक्षर-समुहाला प्राप्त होणारा उच्चार त्याच अक्षराने बनलेल्या दुसऱ्या अक्षर-समुहात वेगळा असतो (Medicine, Sugarcane) वेगळ्या अक्षरसमुहाने निर्मित शब्दाचा उच्चार सारखा असतो. (Nation, Session) जेव्हा या लिपीमध्ये दोन वेगळ्या भाषा लिहील्या जातात, तेव्हा त्या भाषेनुरूप असे अक्षर-समुह किंवा अक्षर-समुहाचे उच्चार बदलतात. म्हणजेच लिपीचे संकेत भाषेवर अवलंबून असतात. हे एक लिपी वैशिष्ट्य आहे.(Alphabet)

भारतीय उपखंडात उत्पन्न झालेल्या लिपीची वैशिष्ट्य मात्र याहून वेगळी आहेत. या लिपीतील प्रत्येक अक्षराला एकच-एक उच्चार आहे, किंवा मानवी मुख-ध्वनी आणि अक्षरे यामध्ये एकास एक नाते आहे. या अक्षरांना वेगळी नावे नाहीत तर या अक्षरांचा उच्चार हीच त्या अक्षरांची सर्वत्र ओळख आहे. या लिपीतील अक्षरे ही ध्वनी-अक्षरे (Alpha-Syllabary) आहेत. त्यामुळेच या लिपीत जे कांही लिहीले जाते त्याचे वाचन

लिहिलेल्या भाषेवर अवलंबून नसते. भाषा आणि लिपी यांचे एकमेकांवर अवलंबून नसणे हे या लिपींचे वैशिष्ट्य आहे.

Alphabet = **Alpha, Beta** ही ग्रीक अक्षरांची नावे.

म्हणूनच Alphabet म्हणजे **अक्षरे** असे मानले जाते.

Syllable = मानवी मुख-ध्वनी

Alpha-Syllabary = मानवी मुख-ध्वनी (हीच अक्षरे असलेली) लिपी.

भारतीय लिपीला Abugida म्हणणे अनाकलनीय वाटते.

लिपी संदर्भातील आणखी एक महत्वाची गोष्ट समजून घेणे येथे आवश्यक आहे. भाषा आणि लिपी या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. एका विशीष्ट भाषेची एक विशीष्ट लिपी असे एकास एक नाते भाषा आणि लिपी यांच्या मध्ये सुरवातीच्या काळातही नव्हते. आजही ते नसावे.

कालांतराने भाषा आणि लिपी एकमेकींशी बांधल्या गेल्या. असे असले तरीही आज देखील कोणत्याही भारतीय भाषेतील मजकुर दुसऱ्या कोणत्याही भारतीय लिपीत अवगत होण्यायोग्य लिहिता / वाचता येतो, इतकेच नव्हे तर अभारतीय भाषेतील मजकुरही भारतीय लिपी मध्ये तसाच लिहिता / वाचता येतो. भारतीय देवनागरी लिपीत बॅट-बॉल हे आणि असेच इतर शब्द लिहिण्यासाठी **अँ, ऑँ** हे नवीन स्वर अंतर्भूत केले आहेत. (आता नव्याने ब्राम्हि लिपीच्या संवर्धनाचा विचार करताना या स्वरांसाठी नवी सोपी चिन्ह तयार करणे एक उत्तम पाउल ठरावे.)

प्राचिन भारतात जेंव्हा अक्षर लिपी पहिल्यांदाच तयार होऊ लागली तेंव्हा प्राचिन बोली भाषेच्याच अक्षरांचा मुलाधार घेतला गेला. भारतीय बोली भाषेचा मुलाधार असलेली, संपुर्ण आकलन झालेली आणि निश्चित ऐतिहासिक पुराव्यांची उपलब्धता असलेली सर्वात प्राचिन लिपी म्हणजे “अशोककालिन लिपी” ब्राम्हि.

सम्राट अशोकाचे शिलालेख भारतातील सर्वाधिक ठिकाणी स्थानिक प्राकृत भाषेत, ब्राम्हि लिपीत लिहीलेले असले तरी तेच लेख वायव्य भारतात प्राकृत भाषेतच परंतु खारोष्ठी लिपीत लिहीलेले आहेत. ब्राम्हि लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहीली वाचली जाते तर खारोष्ठी लिपी उजवीकडून डावीकडे लिहीली वाचली जाते.

भारतीय लिपीचा सुक्ष्म अभ्यास करायचा झाल्यास तो ब्राम्हि लिपी पासुनच करावा लागेल. प्राकृत भाषेच्या वर्णमालेचा सुसंगत अभ्यास लिपीच्या अभ्यासात महत्वाचा आहे. प्राकृत भाषेत एक्केचाळीस अक्षरे आहेत. या पैकी पहिले आठ स्वर आणि पुढील तेहेतीस व्यंजने.

स्वर	अ	आ	इ	ई	(ऐ)
	उ	ऊ	ए	ओ	(औ)
व्यञ्जन	क	ख	ग	घ	ङ
	च	छ	ज	झ	ञ
	ट	ठ	ड	ढ	ण
	त	थ	द	ध	न
	प	फ	ब	भ	म
	य	र	ल	व	(श)
	स	ह	ळ	ं	(ष)

आठ स्वरांपैकी अ इ उ हे ऋस्व स्वर आणि आ ई ऊ ए ओ हे दीर्घ स्वर. व्यंजनाचे पाच वर्ग : अनुक्रमे क-वर्ग, च-वर्ग, ट-वर्ग, त-वर्ग आणि प-वर्ग. य पासून ळ पर्यंत सात इतर व्यञ्जने व अखेरीस अनुनासिक (अनुस्वार). या संरचने मुळे सुरवातीच्या भारतीय (ब्राम्हि) लिपीत हीच अक्षरे होती. नंतरच्या काळात ऐ आणि औ तसेच श ही अक्षरे जोडली गेली. (ष त्याहुन उशीरा जोडला.) या वर्णमालेचीच रचना मुळात मानवी मुख-ध्वनीच्या निर्मिती शास्त्रावर आधारलेली असल्याने लिपीतील अक्षरांनाही तसेच परिमाण प्राप्त झाले. या आधारावर प्रथम ४१ व नंतर ४ अशी ४५ अक्षरे तयार झाली. त्या सोबतच त्यांची स्वर आणि व्यंजन अशी विभागणी देखील झाली. स्वर व व्यंजन अशी विभागणी असल्या मुळेच व्यंजन अक्षरे ही सामान्यपणे अ या स्वराने अंकित असतातच पण त्या व्यतिरिक्त अन्य स्वराने अंकित होण्यासाठी एक लहानसे स्वरचिन्ह मुळ व्यंजन अक्षरास जोडावे लागते. या स्वरचिन्हाला स्वतंत्र अस्तित्व नसते परंतु स्वतंत्र स्वर अक्षर मात्र वर्णमालेत उपलब्ध असते. लिपीच्या या संरचनेला अंतरराष्ट्रीय लिपी संरचना अभ्यासात Abugida का म्हणावे हे अनाकलनीय आहे. ग्रीक अथवा त्या नंतरच्या लॅटीन लिपीत अशी विभागणी नसावी. म्हणूनच त्यांच्या अक्षरमालेत सरसकट अक्षरे आहेत. स्वर आणि व्यंजन अशी रचना नंतर मानवी मुख-ध्वनी तयार करताना होते.

भारतीय लिपीत आज दहा स्वर निश्चितच आहेत. अँ, ऑ हे नवीन स्वर देखील आधुनिक लिपीत आहेत. व्यंजने देखील परिपूर्ण आहेत. व्यंजनांचे स्वरांकन करून मुख-ध्वनी तयार करणे यात विशेष क्लिष्टता नाही. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास एक गोष्ट निश्चित लक्षात येईल की, भारतीय लिपीत जगातील अधिकाधिक भाषा, वाचतांना योग्य समजण्या इतपत नीट लिहिता येतात.

अबुगीडा (Abugida) ही इथिओपिया मधील गी'झ भाषेतील अ-बु-गी-जा (አቡጊዳ) अशी पहिली अक्षरे आहेत. लिपी संरचनेचा सखोल अभ्यास भारतीयांनी मांडल्याचे आढळत नाही. जो अभ्यास मांडला आहे तो केवळ युरोपियनांनी त्यांच्या लिपीच्या अभ्यासासोबत इतर लिपींचा अभ्यास तुलनात्मक म्हणून मांडला आहे. युरोपियन त्यांच्या लिपीला पुर्ण-अक्षरी (Full Alphabet) म्हणतात. वस्तुतः त्यांच्या लिपीत अनेक ध्वनींसाठी अक्षरे किंवा अक्षर-समुह रचना नाहीत. या उलट भारतीय लिपी या बाबतीत बरीच संपन्न आहे. म्हणून भारतीय लिपीला अबुगीडा न म्हणता (Alpha-Syllabary) ध्वनी-अक्षर लिपी म्हणावे हेच योग्य.

येथवर आपण पाहिले की **अशोक ब्राह्मि** ही भारतातील सर्वात प्राचिन लिपी असली तरीही ती **सर्वात सोपी** आणि **पुरेशी सामर्थ्यवान** लिपी आहे. ही लिपी इतकी सोपी आहे की जेव्हा संगणक क्षेत्रात या लिपीला स्थान द्यायचा विचार झाला तेव्हा या लिपीचे अर्वाचीन रूप विचारात न घेता अशोक कालिन रूप लक्षात घेतले गेले. सम्राट अशोकाला सन्मानणाऱ्या सर्व लोकांना ही लिपी प्रिय आणि वंदनीय आहेच तशीच ती जैन समुदायाला ही प्रिय आणि वंदनीय आहे. आजही जैन मुनी आणि जैन विद्वान ही लिपी आपल्या शिष्यांना शिकवतात. दक्षिण भारतातील अनेक लोक या लिपीशी आपले नाते जोडून आहेत. तमिळ ब्राह्मि शिकविणाऱ्या अनेक संस्था दक्षिणेत आहेत. हे सर्व लोक या लिपीला ब्राह्मि या नावानेच ओळखतात. या सर्वानाच आता ही लिपी विस्मृतीत जाऊ नये असे वाटते. आपापल्या परीने हे सर्व लोक हाच प्रयत्न करीत असतात. इतिहासाने हे पाहिलेच आहे की ज्ञान जेव्हा सार्वजनिक असते तेव्हा त्याचा विकास होतो व त्यायोगे समाजाचाही विकास होतो. तसेच ज्ञान जेव्हा एखाद्या संप्रदायापुरते मर्यादित होते तेव्हा विकास थांबतो. ज्ञान

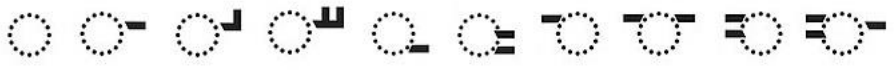
देखील विस्मृतीत जाते. ब्राम्हि लिपी आता पुन्हा विस्मृतीत जाऊ नये यासाठी या लिपीचा पुन्हा सर्वत्र प्रासार व्हायला हवा. या लिपीला कोणत्याही विविक्षीत संप्रदाया पुरते मर्यादित ठेवणे अयोग्य होईल. या लिपीला एका संप्रदायाशी संबंधीत संबोधन केल्यास ती कदाचित अन्य संप्रदाया पासून विभक्त होईल, किंवा ती विवादाच्या भोवऱ्यात अडकुन जाईल. विस्मृतीत गेलेल्या या लिपीचा पुनर्शोध ब्रिटीश संशोधकांनी केला, याच कारणास्तव या लिपीला ब्रिटीश संशोधकांनी दिलेले नाव बदलणे अयोग्य होईल.

या संगणक युगात या लिपीचा या आधुनिक अंगानेही विचार व्हायला हवा. आज संगणकावरही या लिपीत लिहीता यावे ही संकल्पना साकार होतांना अल्प प्रमाणात तरी दिसते आहे. या लिपीत स्वयंचलित पद्धतिने लिप्यांतर करणे देखील आज शक्य होत आहे. कांही संगणक संशोधक या लिपीचे संगणकीय वाचन करता यावे असेही प्रयत्न करीत आहेत. युनिकोड या लिपींच्या जागतीक संगणकीय मानकीकरणाच्या यादीत या लिपीचे स्थान Brahmi या नावानेच निश्चित झालेले आहे. या पार्श्वभूमीवरही या लिपीचे संबोधन बदलणे अयोग्यच ठरणार आहे. केवळ एवढ्या पुरतेच मर्यादित न रहाता या लिपीचे संवर्धन करणे देखील जरूरीचे आहे. देवनागरीने अँ, ऑ हे नवीन स्वर अंतर्भूत केले आहेत. असेच नवीन स्वर-अक्षरे व स्वरचिन्ह ब्राम्हि साठी तयार करणे जरूरीचे आहे. तसेच सर्व व्यंजनांच्या स्वरांकनात सारखेपणा आणून क्लिष्टता दुर करणे गरजेचे आहे. अशा रीतीने या लिपीचे आदर्श मानकीकरण झाल्यास ब्राम्हि लिपीचे योग्य संवर्धन होईल.

अशोक कालिन ब्राह्मि वर्णमाला

अ	आ	इ	ई	उ
ऊ	ए	ऐ	ओ	औ
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	स	ह	ळ	अं

अशोक कालिन ब्राह्मि लिपीतील स्वरांकन चिन्ह

 अ आ इ ई उ ऊ ए ओ ऐ औ

गुप्त ब्राह्मि मुळाक्षरे

स्वर

ॠ ॡ ॢ ॣ । ॥ ० १
अ आ इ उ ऋ ए ओ औ

व्यंजने

ॡ ॢ ॣ । ॥ ० १ २ ३
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ

ॣ । ॥ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ट ठ ड ढ ण त थ द ध न

ॡ ॢ ॣ । ॥ ० १ २ ३
प फ ब भ म य र ल व

ॡ ॢ ॣ ।
श ष स ह

स्वरांकन चिन्ह

ॠ	ॡ	ॢ	ॣ	।	॥	०	१	२	३	४
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	ऋ

ब्राम्हि लिपीचे संवर्धन

आज, जेव्हा विज्ञान तंत्रज्ञानाने मोठी भरारी घेतली आहे, सांख्यकी (Digital) तंत्रज्ञानाच्या या काळात लिपी देखील संगणकिय होत आहेत. आजच्या पिढीतील तरुण, मराठी व हिन्दी देखील तोड-मोड करुन रोमन/लॅटीन लिपीत लिहीताना दिसतात. नाशिक जवळील एका गावाजवळ रेल्वे स्थानक आणि दृतगती महामार्ग आहे. दोन्ही ठिकाणी "पाडळी" हे गावाचे नाव असेच रोमन/लॅटीन लिपीत [Padali] लिहीलेले दिसते. स्थानिक लोकांव्यतिरिक्त सारेच लोक, अगदी गैरस्थानिक मराठी लोकही हे नाव पाडली / पादली असे वाचतात. मुंबई मध्ये एका गावाचे पुरातन नाव मुळुंद असे होते. आज ही गोष्ट कोणाही मुंबैकराला कल्पित वाटेल. जरा कल्पना करुन पहा, काय असेल या गावाच्या रेल्वे-स्थानकाचे आजचे प्रचलित नाव ? (Mulund)

असे का घडले ? कारण रोमन/लॅटीन लिपीतील अक्षरे आणि मानवी मुख-ध्वनी (Syllable) यांत एकास एक असे नाते नाही. तरीही तरुणांना रोमन/लॅटीन मध्ये मराठी/हिंदी लिहीणे सोपे वाटते. कारण हे लिहीणे डिजिटल लिहीणे असते (मोबाईल, संगणक यावर) केवळ २६ चिन्ह वापरुन लिहीले जाणारे. भारतीय लिपी Abugida किंवा Alphasyllabary या प्रकारच्या आहेत. या लिपीं मधील अक्षरे आणि मानवी मुख-ध्वनी (Syllable) यांत एकास एक असे नाते आहे. मोबाईल किंवा संगणकावर देवनागरी अथवा इतर अनेक भारतीय लिपी उपलब्ध असल्या तरी या लिपींमध्ये सुमारे ४०० वेगवेगळी चिन्ह असतात. आणि ही चिन्ह साधारणपणे १०० कळींच्या कळफलका वरुन लिहीताना अनेक गोष्टी शिकून ध्यानात ठेवाव्या लागतात.

ही अशी जटीलता आजच्या भारतीय लिपीं मध्ये दिसत असतांना सामान्य भारतीय माणसांनी का शिकावी ही प्राचिन लिपी ? ही अभ्यासापुरती प्राचिन असली तर आजच्या भारतीया साठी ती एक नवी लिपी आहे.

मी सम्राट अशोकांचे शिलालेख व स्तंभ लेख पहाण्याच्या (व अन्य कांही) उद्देशाने भारतभर प्रवास केला. मातृभाषा मराठीची लिपी देवनागरी असल्याने हिन्दी भाषीक प्रदेशातुन प्रवास करताना विशेष त्रास जाणवला नसला तरी दक्षिण भारतातील चार राज्यातुन प्रवास करतांना मात्र खुप त्रास जाणवला. येथील लोकांना स्वतःच्या भाषेचा इतका अतिरेकी स्नेह आहे की इतर कोणतीही भाषा त्यांना हवीशी वाटत नाही. त्यामुळे केवळ इच्छीत स्थळी पोचण्याच्या मार्गासंबंधीची विचारपुस करतांना कसरत करावी लागत होती. रस्त्यावरील व दुकानांवरील फलक केवळ आणि केवळ स्थानिक भाषेत लिहीलेले असल्याने फलक वाचुन मार्ग शोधणे केवळ अशक्यच. आणि तेंव्हाच मनात हा विचार आला की भारताला राष्ट्रीय एकात्मते साठी एक राष्ट्रभाषा असणे आवश्यक असले तरी ते सहज सुलभ होणे नाही. त्यापेक्षा भारताला एक **राष्ट्रीय लिपी** असणे मात्र जरूरीचे आहे, अशी लिपी की जी कोणत्याही भारतीयाला परकी वाटणार नाही तर आपलीशीच वाटेल.

भारतीय उपखंडातील जवळ जवळ सर्वच लिपी या ब्राम्हि किंवा ब्राम्हि लिपीतून उदयाला आल्या आहेत. ब्राम्हि ही अबुगिडा (Abugida) या प्रकारातील लिपी आहे. अबुगिडा या प्रकारच्या लिपीत स्वरांत व्यंजन अक्षर हे एकच अक्षर चिन्ह असते. जसे देवनागरी लिपीत (जी अबुगिडा प्रकारचीच लिपी आहे) 'विमान' या शब्दातील 'वि' हे अक्षर, 'व' हे व्यंजन अक्षर आणि 'इ' हा स्वर यांच्या संयोगाने झाले असले तरी हे 'व' हून वेगळे एकच अक्षर आहे, ज्यात 'इ' या स्वर अक्षरासाठी मुळ इकार स्वरअक्षराहून वेगळे असे 'ि' (ऱ्हस्व वेलांटी) हे चिन्ह 'व' सोबत जोडले आहे. 'मा' हे अक्षरही असेच मुळ व्यंजन अक्षराहून वेगळे आहे, ज्यात आकार हा स्वर आकाराच्या मुळ स्वर अक्षराहून वेगळ्या (काना) स्वरुपात जोडला आहे. अबुगिडा प्रकारच्या बहुतांश लिपी जटील स्वरुपी (Complex) असतात. व्यंजनाच्या स्वरांत रुपासाठी कांही चिन्ह व्यंजन अक्षराच्या पुढे (उजव्या बाजूस) (आकाराचे काना हे चिन्ह) तर कांही चिन्ह व्यंजनाच्या खालच्या बाजूस (उकाराची व ऊकाराची दोन्ही चिन्ह) जोडली जातात. ऱ्हस्व इकाराचे चिन्ह व्यंजनाच्या डाव्या आणि वरच्या बाजूस, तर दीर्घ ईकाराचे चिन्ह व्यंजनाच्या उजव्या आणि वरच्या बाजूस जोडले जाते. जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यंजनांचा उच्चार एकत्रितपणे (जोडाक्षर) केला जातो तेव्हा ही अक्षरे लिहीताना देवनागरी लिपीत तर अशी जटीलता अधिकच होत जाते.

ब्राम्हि लिपी ही भारतातील सर्वात प्राचिन ज्ञात लिपी आहे. ही लिपी देखील अबुगिडा प्रकारात मोडत असली तरी ही (विशेषतः सम्राट अशोक कालीन लिपी) अत्यंत सोपी आणि सर्वाधिक कमी जटीलता असलेली Alpha-syllabary लिपी आहे. व्यंजनानां स्वरांकित करतांना ही जटीलता कांही प्रमाणात दिसते. सम्राट अशोकाच्या काळात, एकच स्वरांकन सर्व व्यंजनांना सारख्याच प्रकारे केले जात नव्हते.

प्रथम आपण व्यंजनांना काना म्हणजे आ-कार देण्याची पद्धत अभ्यासु.

१, ^, ε, C, O, ⊙, D, □ ... ख, ग, ज, ट, ठ, थ, ध, ब ... या व्यंजनांना वरच्या टोकाकडून डावी कडून उजवीकडे जाणारी आ-काराची आडवी रेषा कुठे आणि कशी काढावी जेणे करुन ती आ-काराचीच रेषा आहे हे स्पष्ट जाणवेल आणि त्यामुळे मुळ व्यंजनाचा आकारही स्पष्ट दिसेल यात एकवाक्यता नव्हती. १, ^, O, ⊙, D, ... ख, ग, ठ, थ, ध या व्यंजनांना वरच्या बाजूस वेगळी दिसणारी उभी रेषा नाही तर वक्राकार रेषा आहे. शिलालेखात काना रेषा या वक्र भागावर वरच्या टोका पासून मध्यापर्यंत कोणत्याही ठिकाणी स्पर्श केलेली दिसते. [, I, ४, ... ड, ण, म या व्यंजनांना देखील वरच्या टोका पासून मध्यापर्यंत कोणत्याही ठिकाणी स्पर्श केलेली काना रेषा दिसते.

उ-कार लिहीताना १, w, [, d, b, ε, C, O, b, I, ⊙, D, ⊥, l, b, □, ४, ∟, j, b, b, ∟, b, b, b ... ख, घ, ड, च, छ, ज, ट, ठ, ढ, ण, थ, ध, न, प, फ, ब, म, य, ल, व, ष, स, ह, ळ ... या व्यंजनांना खालच्या टोकाला केवळ एक लहानशी उभी रेषा काढली जात असे. या चौवीस व्यंजनांना उ-काराची छोटी उभी रेषा पुरेशी असली तरी उरलेल्या नऊ व्यंजनांना (+, ^, P, h, r, k, १, π, १, Λ) मात्र असा उ-कार काढणे शक्य नाही. म्हणून या दहा व्यंजनांना अगदीच छोटी उभी रेषा आणि तिला जोडून उजवी कडे जाणारी आडवी रेषा उ-कारासाठी येते.

आकाराच्या आडव्या रेषेचा संभ्रम इ-कार आणि ई-कारात येतोच कारण इ-कारात आणि ई-कारात आ-कार रेषेच्या टोकालाच उभी रेषा काढलेली असते.

ए-काराची आडवी रेषा आ-कारासारखीच परंतु विरुद्ध दिशेला जाणारी असते. म्हणून आ-काराच्या स्थानाचा संभ्रम एकारातही येतो. ही आ-कार रेषा ओ-कारातही हवीच असते कारण एक आ-कार आणि एक ए-कार मिळून ओकार होतो.

या सर्वात न दिसणारी एकवाक्यता दुर करण्यासाठी आपण सर्व व्यंजनांना एकसारखे स्वरांकन केले तर अक्षरांच्या प्राचिन रुपात कोणतीही तोड मोड न करता स्वरांकनातील जटीलता अल्प प्रमाणात दुर करता येईल.

जोडाक्षरे लिहण्याची पद्धत मात्र सर्वच जोडाक्षरांसाठी सारखी आहे. ज्या व्यंजनाचा उच्चार आधी आणि अल्पावधी ते व्यंजन वर व दुसऱ्या उच्चाराचे व्यंजन पहिल्या व्यंजनाला जोडून खाली लिहायचे. दोन्ही अक्षरांचे आकार शक्यतो सारखे. एकत्र तयार होणाऱ्या अक्षराचा आकार फार मोठा होऊ नये म्हणून दोन्ही अक्षरे किंचीत लहान काढायची. जोडाक्षराला स्वर जोडताना संपुर्ण जोडाक्षर हे एकच अक्षर समजून त्याला काना मात्रा वर तर उकार खाली जोडायचा.

या सर्वात आपल्याला अधिक जटीलता वाटत नाही कारण मुलतःच आपण भारतीयानी देवनागरी आणि तत्सम जटील लिपी आत्मसात केलेली आहे. तरीही आधुनिक पिढीतील अनेक जण समाज-माध्यमे (Social Media) वापरताना भारतीय भाषा देखील रोमन/लॅटीन लिपीत लिहीताना दिसतात हे आपण या पुर्वीच वाचले आहे.

अशोक कालीन ब्राम्हि लिपीत पुढील काळात अनेक बदल झाले परंतु या बदलांनी ही जटीलता दूर होण्याच्या दृष्टीने कांही विचार झालाच नाही, किंवा त्या काळात तशी आवश्यकता वाटली नाही. या उलट ज्ञान संपादन ही केवळ एका विशिष्ट समुदायाचीच मत्केदारी असे सर्वमान्य करविल्याने ही जटीलता कदाचित मुद्दामच अधिक वाढविली गेली. अशोक कालीन ब्राम्हि लिपी आणि त्याच लिपीच्या मातृत्वाने जन्मलेल्या आजच्या भारतीय लिपींचे निरीक्षण केल्यास ही गौष्ट प्रकर्षाने जाणवते. याच पार्श्वभूमीवर प्राचिन व अर्वाचिन रोमन/लॅटीन लिपींचे निरीक्षण केल्यास काय दिसते ?

आपल्या भारतीय प्राचिन लिपीच्या तुलनेत या लिपीत झालेले बदल नगण्य तर आहेतच पण हे बदल लिपी अधिक सुलभ करताना दिसतात. आपण अशोक कालिन लिपीत असेच लिपीतील जटीलता काढून टाकणारे बदल केले आणि या नव्या अशोक लिपीला सार्वजनिक केले तर भारताच्या सार्वभौमतेला भक्कम करण्यास निश्चितच मदत होईल. कारण या लिपीत जवळ जवळ सर्वच भारतीय भाषा सक्षमपणे लिहिता येतील आणि ही लिपी कोणाही भारतीय भाषीकाला परकी वाटणार नाही.

लिपी मधील जटीलता दूर करण्यातली पहिली पायरी म्हणजे व्यंजनांच्या स्वरांकनातील जटीलता दूर कशी करता येईल ?

या साठी मी एक दक्षिण भारतीय लिपी अभ्यासली. या लिपीत

लिहीलेले (१६२० १७४७००) हे दोन शब्द, 'नमो बुद्धाय'.

या दोहोंची लिपी-तुलना केल्यास

१. देवनागरीत अक्षरांवर शिरोरेखा आहे. देवनागरी सोडल्यास इतर भारतीय लिपींमध्ये देखील शिरोरेखा नाही. तशीच ती ब्राम्हि लिपीतही नाही.
२. देवनागरी लिपीत नमो शब्दातील म या व्यंजनाला ओकार जोडताना मात्रा वर आणि काना उजवीकडे काढला आहे. बुद्धाय मधील ब या व्यंजनाला उकार खाली काढला आहे. पण या लिपीत मात्रा कोणत्याही स्वरांकना साठी वर किंवा खाली चिन्ह नाहीत. काना आणि उकार उजव्या बाजूला तर मात्रा डाव्या बाजूला काढतात. (ही लिपी मल्याळम् लिपी आहे.)
३. बुद्धाय या शब्दातील द्ध या जोडाक्षरात देवनागरी लिपीत जटीलता दिसते. मल्याळम् लिपीत ती जटीलता कमी आहे. दोन्ही व्यंजने वर-खाली, लहान-मोठे नाही तर एकापुढे एक क्रमाने असे लिहीले जातात. क्वचित हा क्रम उलट असतो.

याच गोष्टींच्या परिशीलनातून अशोक लिपीची एक नवी आवृत्ती तयार करता येईल. जी जटील नसेल, तर इतकी सोपी असेल की कोणीही भारतीय या लिपीतून आपले विचार निःसंकोच प्रकट करू शकेल.

१. अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ औ अं

हे स्वतंत्र स्वर अ (५) या चिन्हाला स्वर-चिन्ह (Vowel Diacritics) जोडून लिहावीत.

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

२. व्यंजनांना स्वरांत करण्यासाठी व्यंजनाच्या पुढे स्वर-चिन्ह लिहावीत.

ड डा डि डी डु डू डे डें डो डॉ डौ डं

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अशोककालीन लिपीत ड ५ हे व्यंजन अक्षर आणि इ चे स्वरांकन बरेचसे सारखे होइल म्हणून ड या व्यंजनातील मधली आडवी रेषा तिरकस लिहली जावी.

३. जोडाक्षर लिहीण्यासाठी उच्चारातील पहिले अर्ध-उच्चाराचे व्यंजन किंचीत लहान लिहून खाली आडवी रेषा काढावी आणि पुढे दुसऱ्या उच्चाराचे व्यंजन व पुढे त्याचे स्वरांकन लिहावे. जसे नमो बुद्धाय

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

संपुर्ण अक्षरमाला पुढील प्रमाणे तयार होईल.

नव ब्राम्हि लिपीची संकल्पना

स्वतंत्र स्वर												
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ँ	ऐ	ओ	ॉ	औ	अं
𑀅	𑀆	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐	𑀑
व्यंजनांचे स्वरांकन करणारी चिन्ह (म या व्यंजना सह)												
म	मा	मि	मी	मु	मू	मे	मँ	मै	मो	मॉ	मौ	मं
𑀒	𑀓	𑀔	𑀕	𑀖	𑀗	𑀘	𑀙	𑀚	𑀛	𑀜	𑀝	𑀞
सर्व व्यंजने												
	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ		
	𑀇	𑀈	𑀉	𑀊	𑀋	𑀌	𑀍	𑀎	𑀏	𑀐		
	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न		
	𑀑	𑀒	𑀓	𑀔	𑀕	𑀖	𑀗	𑀘	𑀙	𑀚		
प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	स	ह	ळ
𑀛	𑀜	𑀝	𑀞	𑀟	𑀠	𑀡	𑀢	𑀣	𑀤	𑀥	𑀦	𑀧

स्वतंत्र स्वर - १२ स्वरचिन्ह - १२ (Diacritics)
व्यंजन चिन्ह - ३३ एकुण - ५७ अक्षरे

या प्रकारे अशोक-लिपी नवे स्वरुप सोपे तर होईलच पण यासाठी संगणकावर अशोक-लिपीची एक Font तयार करता येईल. वरील तक्त्यात लिहीलेली अक्षरे मी अशीच एक Font तयार करुन लिहीली आहेत.

एकदा अशी Font आणि या लिपीत लिहीणे सर्वमान्य झाले की ही पुनरुज्जीवीत अशोक लिपी लोकप्रिय होईल.

आपल्याला या संकल्पना कशा वाटतात यावर आपला निष्पक्ष अभिप्राय निश्चित द्या. आपला अभिप्राय सकारात्मक असेल तर कदाचित पुढला संवाद करण्यास तुम्ही नवी अशोक लिपी वापरीत असाल असा विश्वास वाटतो.

राजा अगाथोक्लेयस ची नाणी

या नाण्यांवर ब्राम्हि लिपीत 'राने अगथुक्लयेस' असे लिहीले आहे.

Brahmi was at one time referred to in English as the "pin-man" script, that is "stick figure" script. It was known by a variety of other names until the 1880s when Albert Étienne Jean Baptiste Terrien de Lacouperie, based on an observation by Gabriel Devéria, associated it with the Brahmi script, the first in a list of scripts mentioned in the *Lalitavistara Sūtra*. Thence the name was adopted in the influential work of Georg Bühler, albeit in the variant form "Brahma". Pāṇini (6th to 4th century BCE) mentions *lipi*, the Indian word for writing scripts in his definitive work on Sanskrit grammar, the *Ashtadhyayi*. According to Scharfe, the words *lipi* and *libi* are borrowed from the Old Persian *dipi*, in turn derived from Sumerian *dup*. To describe his own Edicts, Ashoka used the word *Lipī*, now generally simply translated as "writing" or "inscription". It is thought the word "lipi", which is also orthographed "dipi" in the two Kharosthi-version of the rock edicts, comes from an Old Persian prototype *dipî* also meaning "inscription", which is used for example by Darius-I in his Behistun inscription, suggesting borrowing and diffusion.

मित्रहो

पुस्तकं वाचून कोणी शहाणं होतं का?

हो! आम्ही म्हणतो होतं. वाचन करणारी माणसं त्यांच्याबरोबरच्या वाचन न करणाऱ्या माणसांहून अधिक प्रगल्भ आणि विचारी असतात.

कोणत्याही प्राण्याला, सजीवाला, अनुभवाने शहाणपण येतं. इतर प्राण्यांना काही प्रमाणात त्यांचे जन्मदाते थोडंफार शिक्षण देतात. पण मानव हा असा प्राणी आहे ज्याला पुर्वी जगलेल्या आणि आता जिवंत नसलेल्या माणसांचे अनुभवही शिकता येतात. ते पुस्तकांद्वारे. माणसाला आपल्या सभोवताली नसलेल्या, दूर देशातल्या माणसांचे अनुभव समजून घेऊन शिकता येतं. तेही पुस्तकांद्वारे. प्रत्यक्ष अनुभवांहून चांगला शिक्षक नाहीच. पण इतरांना आलेले अनुभव, त्यांनी खाल्लेल्या ठेचा याही माणसाला शिकवतात आणि शहाणे करून सोडतात. म्हणून वाचा. वाचत रहा. इतरांना वाचायचा आग्रह करा. वाचाल तर वाचाल हे शंभर टक्के सत्य आहे.

